

858

858 (3) 25/11

Marutane ya ngava lerisi
17/11/1950

L 2.15.10 21 page 20.
H. E NESANWISI

K.24/11

Swile swa karhi ku kundzuka, kambe hambi swi ri tano va ha tele la'va khomeke exikhale. Jaha ri nga byela vatswari leswaku va nwi lavela nhwanyana, va levola. A nga vula leswi a ri exilungwini a ri karhi a tirha ku kuma xuma xo lovoha ha xona; na swona a nga swi vula a ri kwalaha kaya. Loko a swi vula a ri laha kaya va ta tshamisa hansi hi xindyangu va komba emindyangungu ni vanhwanyana va kona, loko va twanene kunwana vatswari va ta lunghisa timhaka. (Mthabeleni Mahlathi a teka Nxalati Phakula hi ku byela va le kaya ku nwi lavela nsati, yena a rhumela mafi yo levola ha yona.)

(I) Jaha ni nhwanyana va nge hlangana kwalomu ka vona va tlotlana, va twanana; kutani jaha ti ta vikela vatswari leswaku o twanene ni nhwanyana, a lava leswaku va ya nwi lunghisela etimhaka a teka. Jaha ri nga chava ku tivisa vatswari, kambe loko nhwanyana a ri wa kwalaha kaya, a swi nga hlweri ku vonaka hi xikwelekwele, vatswari va ta vutisa kutani a komba, va vulavula, va nwi lunghisela. Na yena nhwana a nga swi kota ku tivisa varikwavo le swaku o twanana ni jaha ro-karhi, kwalaho va ta ku nwi byele va tshinela hi ta ta va vona. (Hunisi Telafufa na Makhawukana Nhloko)

(2) E xikarhi ka la'va dyondzeke swi andzile ngopfu leswaku jaha ri tilavela ri ya vika kunene eka vatswari, kutani a lunghiseriwa.

E ku lunghiseni ka timhaka ta vukati tata wa jaha o lunghisa ni vamakwavo ni varikwavo. Munhu loko a ri ni vamakwavo va xisati ni vaxinuna wa va hle-ngeleta va nwi pfuna e mhakeni yo tano. Na yena muna wa kena wa rhambiwa a ta titwela ha swakwe, a hlamula; kambe hambi a nga vitaniwanga hikuva ku vu lavuriwa ta ndyangu, kasi yena lo ta hi XUMA. Hambi a ri ni fanelo ya ku hlamula ni ku tenga wa swi tiva leswaku laha mutini lowu o lo ta hi XUMA.

Vamakwavo wa munhu hi le ka vatatana loko va ri kusuhi, na vona va tshine-tima. Vanhu la'va rhambiwaka va tele hi ndlela leyi hi leswaku va ta pfuna-na ku tenga ni ku vona mhaka leyi hi matlhelo ya yona hikwavo hikuva a hi mhaka yo olova. Ku fanele ku khorwisaniwa loko ndyangu lowu wu lulamile; hi leswaku i vanhu va ntiyiso; a va na vuvabyi le'byi chavisaka e ndyangu kumbe e ka va ka vona; kumbe xana a hi vanhu la'va tiviwaka hi vuloyi; kumbe xana a hi makhamba (vanhu la'va yivaka); kwalaho ku chaviwa xidzombomulana ni rihahlo. Kumbe i timbabva (vadyi va swa-vanhu hi mvunwa); valavo va fana ni ma khamba. Swilo le'swo tano swi fanele ku lavisisiwa ni ku kumisisiwa swinene ku nga si ngeniwa e timhakeni. Hikokwalaho hi songa swi nga endlekiki

+ this is author's original +

leswaku (swi nga lavokiki) nwana a tilavela nhwanyana; ku chaviwa swilo le' swo tano. Na swona xi-khale nwana a nga titekeli nsati, ^w andzisa ndyangu. Timhaka ta ndyangu ti fanele ku voniwa hi vakulukumba.

Hi tlhelo ra hala ka nhwanyana na vona va lava ku tiva etimbaka ta muxa-ka lowu. A va swi rhandzi na vona ku tekelana ni VALOYI, MAKHAMBWA, VAYIVI, vanhu la'va nga ni MAVABYI, TIMBABVA; swilo leswi hikwaswo ka swona swi bihile. Hambi loko vona va havile ngopfu CUMA, a hi vangani la'va nga pfumelaka leswaku nwana wa vona a ya e thyakeni le'ro tano.

Nhlamulo leyi murhumiwa a yi kumaka eka lava a rhumiweke eka vona. Loko va tlhuvutsanile hi tona kumbe swi nga fika laha va nge : Vanhu la-va a hi va lavi. Nhlamulo ya vona va nga ku : Hi hava nwana; kumbe nwana wa hina ^w na byinwana evukati. Hi leswaku swa chavi^{sa} ku hlamula leswaku ha ala. Ku hlamula ka vana koloko.

Hi tlhelo rinwana loko va twisisa, va pfumela, va ta ku: Va ka mani, muti i wa nwina, ku hava mbyana yo mi luma; hi le kaya. Kwalaho mi to swi tiva leswaku mi amukeriwile.

Swa endleka leswaku va ala, kasi loko va sindzisiwa kamberhi kumbe karharhu va wo va pfumela. Leswi swi endleka loko nhwanyana ni mana wa yena va rhandza jaha.

Ku ni ku tekiwa munhu a ha ri xihlangi. Kwalaho ku ni ku karhata lo'ku nga viki kona loko munhu a tekiwa a ri nkulu. Loko munhu a teka xihlangi ^w tibeha leswaku ^w ta undla. Wena nuna u ta pfuna ku ambexa; loko ku va ni swivavi u ta wikeriwa: Nsati wa nwina wa vabya. Kwalaho mi tikarhata ku endla swinwana hi tlhelo ro pfuna. Loko ku wa ndlala, kumbe hi vona ntsena va nga pfumala swakudya lomu masinwini nuna ^w ta fanela ku singilela ensati; na kona loko a khomba (ku kula) nuna ^w ta byeriwa, kutani ^w ta tirha mihivani ya kona. Swilo leswi swi ta lava xuma xo tala lexi munhu a nga xi humesiki loko a teka munhu lo'nkulu.

Va kona va-Maswikote. Hosi ya ka Mavundza, Dumeri (Dzumeri) ndzisana ya Ngove, ^w ni vasati la'va endlaka dzana (100); vuningi bya vona hi la'va tekiwaka va ha ri vana (swihlangi). Yena loko a heta ku lovola, wo rhwala a muka na yena a ya tiundlela; kumbe o pfuna vanwana ku riha milandzu, va nwi komba nhwanyana a hetisa ku lovola wo rhwala a muka na yena. Swakudya eka yena swi tele hikuva ^w fuwile ngopfu tihomu, kutani ^w va hanyisa hi ~~meleke~~ meleke (ntswamba)

Leswi a va tekeke va vuya laha kaya ka yona wa tilangutela Gwa hikwaswe le'awi humelolaka, a nga ha languteli ku ya vikeriwa. Wa ambexa; Wa tahu-ngula; Wa phameia; Wa endla mihivani hikwaye ya loke va khomba (kula).
 [Nhlantswa yi nga tekiwa ku ta (1) siva makwavo loko a file; (2) ku ta pfuna makwavo ni loko a ha hanya. (a) Loko a tekiwa makwavo a file, u tela ku ta pfula yindlu ya makwavo loyi a yi wile hi ku fa ka yena. (b) Loko a tekiwa makwavo a ha hanya, u tela ku ta nwi pfuna mitirho ya ndyangu ni ku veleka vana va kurisa muti wa nuna wa vona. (NHLANTSWA a hi makwavo ntsena, hambi a ri wa yindlu yinwana wa swi kota ku ta kandza vuhhlantswa; kambe va fanela ku va la'va tswariwaka hi yindlu yinwe; va huma e nsinyeni wunwe.)
 Munhu loyi loko a ya laviwa ku ta andzisa muti kumbe ku ta pfuxa muti, u landziwa hi homu. (HOMU YA VUNHLANTSWA). Ntsenge wo teka yena a ta ha ri ntlhanu wa makume na ntlhanu (£55) ti ta va ntlhanu wa makume na kume rinwe (£60).

[Lo'wo rhanga nhwanyana loko a humeseriwile (£55) wa tipondo, ntlhanu wa tona, yi nga homu, yi hundzela e ka va kekwa wa muni (TINYIMBA). Ka loyi wa vuvirhi a ku nga ha hundzi nchumu; kambe eka loyi wa vunharhu loko a ri kona na homu ya tinyimba va ta yi lava vakokwa wa muni.

Ku xavisa nwana.

[Nwana a nga xavisiwa hi tindlela te tlula yinwe.

- (1) Munhu loko a lava exuma hi ku vona leswaku u ni vanhwanyana, a nga vulavula ni munghana loko a vona munghana a ri ni tihomu, a nwi komba nhwanyana; loko va twanana a nga humesa tihomu kumbe tipondo a lovola. Leswi swi endlwa lok konhanya-nhwanyana a ha ri ntsongo; kambe loko va swi endla nhwanyana a ri nkulu hi loko o pfumela. Khale a va sindzisa, kambe manguva lawa a swa ha endleki. Xuma lexi munhu a nga xi lavela ku teka nsati ha xona.
- (2) Nhwanyana loko a ri kona e ndyangu, kambe vavanuna va nga hatlisi ku nwi languta, kasi ku ni makwavo loyi a fanelaka ku tekisiwa, tata wa kona a nga nwi xavisa, leswaku a kuma xuma.
- (3) Nkarhi wunwana munhu u ni milandzu ya vanhu loyi a nga kotiki ku yi ri ha; loko a ri ni nwana u to xavisa yona leswaku a kuma swo amba nandzu.
- (4) Vanwana va swi kota ku xavisa vana va endlela ku dyala xuma lexi eno-nwini.

Khomisani Nghamuni ^u tekisile enwana wa yena eka ka Valoyi. Va ka Valoyi va nwi lovolela hi ntlhanu wa makume na ntlhanu; xuma lexi a dyela e nonwini. Nwana wa yena a tsandzana ni nuna e vukatini a tsutsuma ni Mabulantani, Va ka Valoyi loko va lava nsati wa vona a va ha swi koti ku nwi kuma, hikuva a nga ha swi lavi ku tekiwa, wo lava ku tifambafambela ni vavanuna. Kutani va tlhelela e ka tata wa nhwanyana (Khomisani Nghamuni) ku ya londza xuma xa vona hikuva nwana wa yena a nga va nyenya. Ku ya kumeka leswaku xuma a xa ha ri kona, hi loko Khomisani a xavisa nhwanyana loyi a a ha sele ekaya a kutsulela va ka Valoyi.

Wansati loko a tekile wansati hi xuma xa nyuku wa yena, a tshamisa na yena (a) Loko a nwi nyika enuna wa yena leswaku a veleka na yena evana, swi to fana ni loko ongi i nkatikulobye, i nsati wa nuna wa yena, wa andzisa muti wa nuna wa yena; vana va ta vitaniwa hi xivongo xa nuna; hikuva ^u tekele e nuna nsati loyi. Kasi

(b) loko a tshamisa na yena, kambe a nwi lavela ^u nwana wanuna leswaku a ta nwi velekisa evana, hikuva a ri nsati wa loyi wansati, vana va yena va ta vitaniwa hi xivongo xa loyi wansati; ^u to fana ni nhwanyana loyi a velekaka evana a ri eka tata wa yena, vana va yena va vitaniwa hi xivongo xa tata wa yena. VANA I XUMA. Wansati loyi a nga humeriwangiki hi xuma, a lovorwa vana va yena a va vitaniwi vana, a va na ndzhaka laha mutini, i manhlonga, vo fana ni vanhu la'va khomiweke enyimpini. Vana va tswariwa hi XUMA.

Tinyiko le'ti fambelanaka ni RIVUTO.

Leswi mhaka ya ku teka wansati yi nga mhaka ya ndyangu, yi lungisiwaka hi va kulukumba, loko vona va twanene, ku to lungisiwa mhaka ku ya bohiwa kwala. Loko ku nga si bohiwa kwala, vavuteriwa a va na xitshembiso xa leswaku hiku-nene va ni vakonwana; kasi loko swi tiyisiwile hi KWALA, yi nga (f2) tipondo timberhi; vakonwana va swi tiva leswaku nwana wa vona ^u ni vukati.

Mhaka leyi i kiboho hi matlhelo mamberhi. Muteki a nga swi koti ku dlaya vukati; loko a swi rifeta ^u ta lova xuma lexi a nga xi ngenisa leswaku byi va vumbhoni bya leswaku kunene ^u lava ku teka loyi wanhwana. Tata wa nhwanyana na yena a nga swi koti ku tekisa nwana wa yena kunwana, ^u ta fanela ^u ku lahlekeriwa hi xuma lexi. Na yena nhwanyana a nga swi koti ku tshika jah ^u ha a nga lahlekeriwa; hi leswaku ^u hlantisa vatswari va yena eXUMA.

Ku pfumelerwa ku hlomisa a hi mhaka ya vatswari va nhwana ngopfu, i mhaka ya muteki ni va rrikwavo. Mhaka le'yikulu i CUMA. Loko vakonwana va engile byalwa, va vitana leswaku ku ta loveriwa, kutani vateki va ya va lulamisile hikwaswo le'swi lavekaka, wu nga NTSENGO (ntlhanu wa makume ni ntlhanu wa tipondo (£55); hambani mo ka mi nga vuli leswaku hi (kombela mati) va ta mi byela leswaku mi loverile, nsati wa nwina hi yoloye, hi mi nyikile. Kwalaho swi, ta va swi salele, nwina vini va nsati leswi mi nga ta endlisa xiswona. Loko mi ku hi hlomiseleni, va to mi byela leswaku: Muka-ni ha ha lungisa. Va ta tivisa maxaka ni hikwavo va ka vona leswaku nwa-na wa hloma. Va ta va phalala hi ku va tisela leswi va swi ketaka, leswi va nyikaka nwana wa vona leswaku a hlomisiwa ha swona.

(2) Kumbe loko mi nga si lungisa ku hlomisa, loko va mi nyikile, mi nga nyikile ntsena, kutani mi ta tihela mi va tsundzuxa loko mi lava ku hlomisa.

Lava va kombelaka ku hlomisa hi la'vo ka va ngaheti kanwe ku lovola. Loko va ri karhi va tisa hi switsanana, vona va nako ku kombela leswaku va hlomiseriwa. Hambani va nga si heta ku lovola, va nga tweriwa vusiwana hi vakonwana va ku: Loko a mi fikile laha ke karhi, a hi ta mi nyika mi ta hetisa mi ri na yena. Leswi swi endlwa eka la'va tivanaka.

Vanhwanyana va tekiwa va kurile kumbe va nga si kula. Ku tekiwa ku vurwa e ku enghena ka CUMA. Loko ku ri ku hloma nhwanyana hloma a kurile. NHWANYANA loko a kurile hi loko a khobile (a vona tiheti ta yena hi minkarhi ya toma.) Na swona swa endleka leswaku munhu a hloma a ha ri ntsanana, a ta ta kulela e vukatini. (Nwa-Ngove, nkosikazi ya ka Nkuna hlomile a ha ri ntsongo. Loko hosi Mohlaba Shilubana a hetile ku lovelela e nwana wa yena Shilubana II, lo hlomisa. Kambe loko a hloma Nwa-Ngove, hlomile ni nhlantswa ya yena Nwa-Dzumeri. Nwa-Dzumeri a fika a nghena e ndlwini, kasi nkosikazi yona a ya ha kula. Loko na yena a kurile, swi fikile leswaku na yena a ya e ndlwini, swi endlise xisweswo.)

Vanwana va tolovela ku ka va nga cheli CUMA siku rinwe. Va tolovela ku yisa mune wa makume ya tipondo (£40), hi leswaku loko va ta va va lava ku hlomisa va ta yisa le'ti nga sala ta khume ni ntlhani (£15). Siku va yisaka teto va ya kombela mati. (Ku kombela nsati)

Tata wa nhwanyana koxa CUMA a ri ni va rrikwavo. Yena hi yexe a nga swi

koti ku popela CUMA; va ka vona lava a va vitanaka leswaku va ta nwi vonisa etimhaka hi vona la'va pepelaka ni ku koxa CUMA. (CUMA-kumbe XUMA swa fana, ra ha ri rite rinwe).

Loko CUMA xi enghena tata wa nhwanyana ni va ka yena hikwavo va ta va va tshamisile e ndlwini yinwana, na yena vakonwana va tshamisile e ka yinwana. La'va rhuwiweke loko va chela CUMA lexi, ^w kona l'a hlawuleriweke ku tirha ntirho lowu, yi nga yona ntsumi; ^w ta va yena muvulavuri, a ri karhi a komba la'vanwana hambi leswi swi endleriwaka e mahlweni ka vona hikwavo, kutani va ta hlamula hilaha swi fanelaka ha kona; na yena tata wa-muni a ri karhi a hexa rito.

Tata wa nhwanyana a nga navela leswaku nwana wa yena a hatla ku hloma (a) loko nwana wa yena a vutiwile a ri nkulu ngopfu, hi leswaku loko a vutiwile mikarhi ya yena yi hundzile; tintangha ta yena ti ri evukatini hikwate. (b) loko nwana wa yena a ku a vutiwile, va loverile o vona nwana wa yena a nga fambi swinene, a ri ni ku tolovelana ni majaha manwana, kutani a vona leswaku a nga nwi hlantisa Cuma lexi a nga xi amukela. Kwalaho a nga va byela va hatla ku hlomisa a ta hambana ni miringo. (c) Kambe loko nhwanyana loyi a ri ni ndzisana ya yena loyi na yena a langutelaka vukati. Loko ndzisana swi nwi karhatile swa laha kaya, a nga pfhuka (tlhaka) kasi swinene i ku nwi ntshunxa swa ha ri swinene loko swi endleka.

(1) Hlephuka Thombeni ^w vutiwile hi va ka Nhlongo a na a ri nhwana nkulukumba, kutani a fanela ku hatla a hloma leswaku a pfulela tindzisana e ndlela. Va kombile vatswari, kutani va twamana, kuene a hatla a hloma. Na yena nhwanyana loko a hlwerile ku tekiwa siku a kumaka evukati wa chivirika, a lava leswaku a hatla a hloma. Le'wo tano hambi a nga si hela ku leveriwa vatswari va yena va hatla va twisisa ku nwi hlomisa va ta sala va vona timhaka ta ku hetisa eku lovola endzhaku.

(2) Cumeni Makhandzeni wa ka Nkwini ^w tekiwile hi va ka Valoyi. Nhwanyana a swi vonaka leswaku wa ha ri ntsanana; kambe hi ku ka a nga rhuli vatswari va vona leswaku ^w fanele ku hatla a hloma va hambana na miringo. Va byeriwile vakonwana, na vona va swi tsakela, kutani va hatlisa va hlomisa.

Hi xi-^Xtsonga va lovola va siyeta, leswaku loko va ya eku kombeleni va to humesa xo hetisa entsengo, xi famba ni rito ro kombela mati. Kambe loko

vakonwana va le chela siku riawe, va kembelamati, kutani va nyikiwa, siku va lavaka ku hlomisa va nga ha ya vula hi xa-nchumu loke va swi rhandza, a swa ha bohi. Kwalahe lexi vanhu va yaka na xona xo pimiwa hi mindyangu. Loko munhu a teka e ka le'tihulu, ^w ta ya hi ke-vonaka (homu kumbe mbuti); va ta vula leswaku hambi a mi nga tikarhatanga va ka Mami a swi lulamile; kambe a va nga tlherisi.

Mukonwana a swi endlekileswaku a ya tirhela vatswari va nhwana. Loko a ta va a hlomisile, mintirho ya vona ^w ta va tirhela. Loko mukonwana a hlomisile

kutani ku nga ri na munhu wo pfuna lahaya ka vakonwana, swi to dlaya yena.

" Rirhanga va koka ni nwa-Muni na swona kambe Lovola nwananga a nga heli."

Ku hava nawo wo boha mukonwana leswaku a ya tirhela vatswari va nhwana wa yena. Jaha loko ri vakachile (endzile) ku ya vona nhwana loko wu ri nkarhi wa nhlakule, ^w ta ya va pfuna; yena ^w ta famba ni vanhwanyana ni tinxangwana va ya hlakula; loko va karhele vanhwanyana va to rhotela mahlahla va ya e ku swekeni, yena ni nxangwana va ta sungula hi ku ya hlamba, kutani va muka kaya. LOKO VA RI LAHA VUKONWANANI KU NI MILAWO LEYI VA FUMAKA. Loko va ri ni maxaka kwalaha kusuhi va nga ya va vona; kambe va nga yi va ya hlwe-la, va ^{nga} ta poxa. Va ^{nga} ta swekerwa tihove (tintshutshu) va ta ta tikirheta, hikuva a va xurhi; hi xona le'xi va endlaka leswaku va famba va ya lava swakudya kunwana. Jaha loko ri ri evukonwanani, ri dyela exinkambaneni (hi leswaku ^w dya malongo, hikwaswo le'swo nandziha). ^w tiseriwa mati yo kufumela wa ha ri mpundzu leswaku a ta ta tiba e mahlweni hi wona. Mukonwana ^w ta ni minkumba ya yena; ni hikwaswo le'swi nga ta nwi pfuna loko a ha ri n'eni wa kona. Endlwini leyi a rhurheriweke eka yona ko namba nhundzu leyi. Masiku lawa Suit-Case (Bag) yi fanele ku va yi pfalele ni swisibi swo hlamba ni swa ku hlantswa, swivuko ni ti-brush ni le'swo tala swinwana. Mukonwana wa tlhaveriwa, kambe a nga tlhaveriwi nyimfu; swa yila. I ximumu, vukati byi nga fa. HUKU na yona yi nga tshuki yi endla vu-kwee-kwee laha mutini, ya yila, yi nga dlaya evukati. Masi na wona a ma yila, kambe manguvalawa a swa ha ri na nchumu. MBUTI ya vikiwa, tihuku i muroho wa kona a swi ki swi vikiwa. Na swona a hi le'swi nga na nandzu loko vukati byi tshuka byi fa, hikuva hi le'swi endlwaka hi ku tsaka ka vanhu; I mafukuku. La'va taka ni mukonwana va le na weni wunwe na yena. A swi lavi ku hoxa ku vulavula, marito ma pimiwa. Kambe va tshunxekile ku tlhanga hilaha va swi kotaka ni vanhwana va vona.

Ni madyambu loke ri perile, va lalerile, vanhwanyana ni majaha va ta xuxa

swinwe kwale majaha ma nga rhurheriwa kena. Nkarhi we etlela loke wu fikile va ta hangalaka, vanhwanyana va ya e lawini ra vona, ma majaha la'va nga ta sala ni muteki loko la'vanwana va hangalakile, va ta sala e lawini kumbe e ndlwini kwala va nga rhurheriwa kona. A va etleri yindle yinwe.

Loko vateki va ha ya eku lovoleni, madyambu lawa va fikaka ha wona va dya e TIHOVE. Loko ri xile, timhaka ti vulavuriwile, CUMA xi humile, hi kona va tlhaveriwaka RISIVA (mbuti) va kuma swakudya. Kutani loko jaha ri ya e ku xweleni (ku endzela e vukweni ro rhanga) famba ni nkulukumba loyi a nga ta fika a nwi vika. Nxangwana ya jaha ya yi sali, yi na yena masiku hikwawo loke a ya evukweni. Endzhaku ka sweswo loko va navela ku ya vona nhwana a va halavi ku vikiwa, vo tiyela va ri swavo (jaha ni nxangwana). Loko va fika va ta voniwa hikuva a va fiki ni vusiku, vanhwanyana va ta va amukela, va ya va zhu rhurhela.

Swakudya swa mukonwana wa fihlula a lalela, ku nga va ni malongo loko yi ri mi^ukarhi ya va MUDYAXIHI (MAY) kumbe nwheti ya Dzivamisoko (April); sweswo swi nga tisiwa kwalomu mi^ukarhini leyi va nga yi pinaka vona—tinyawa, ti-ndluwu, timanga ni swinwana hilaha va nga emdaka ha kona.

Swakudya swa mukonwana hi le'winene swo saseka (yela exinkambanini) Mapa hi la'ma nanthiweke. Vuswa byi phameriwa e m^undyelweni. A ku phamiwi swimarha, byo vumbiwa, byi sasiwa swinene. Xixevo xa mukonwana i nyama; hambi vanhu va pfumala, huku va ta dlaya; loko tihuku ti herile va ta nwi xvela hi muroho lo'wu khusiweke wu kandzeriwa hi timanga le'ti kandziweke swinene. Hi mi^ukarhi ya hlovo xeva hi matsavu la'mantswa, na wona ma kandzeriwa hi timanga. Manguvalawa xibye xa mukonwana xa khateriwa. Xi khateriwa e xitshane tshanini le'xi rhungeriweke evuhlalu, xi funengetiwa hi xintewana le'xi na xona xi ngo namba vuhlalu. Hi leswaku manguvalawa hi hlangene-hlangene ^{wa} ~~ni~~ ~~vavexa~~. Va^tsonga va hambene ngo^ufu ni BASOTHO (vavenda). Loko ^Mutsonga a sungula ku dya a nga losi; kasi Musotho i nawu leswaku a losa. Loko a nga ri-vala ku losa ta va a tlurile nawo; ^Mutsonga a swi tano, a nga na nawo.

Ndyelo wa mukhalabye wu fanela ku tshama wu sasokile, hikokwalaho loko a siyela swihlangi swakudya, va susa vuswa lebyi va byi vehela e ndyelweni wana, va dyela kona. Loko vanhwanyana va yisa swakudya kwale ndlwini va akhinsama va ha ri e nyangweni, va famba hi matselo. Leswi swi endliwa hi leswaku

tindlu ta ^{V t}va-Tsonga ti komile; nyangwa ya kona munhu we nghena a lo ~~Akhi-~~
nsama hambi a nga ri wansati. Manguvalawa tindlu ti nga tlakuka, va nghena
va yimile, kambe va ~~Akhinsama~~ loko va ri kwale ndzeni ka yindla.

[Ku ~~Akhinsama~~ i nawu wa va-Tsonga. Vavasati va nkhisama e mahlweni ka vava-
nuna. Loko wansati a tisa xa-nchumu ku nyika wanuna wa nkhisama; hikokwala-
ho vanhwanyana va endla sweswo na vona. I nawu wa xichave.

Loko mukonwana a dya ^u ta siya byitsanana leswaku byi ta korisiwa; kambe lo-
ko a hatla ku xurha bya ha tele, ku to sala byo tala, byi ta ta hetisiwa hi
swihlangi kumbe volavo va nga ta hlangana na byona loko byi humela e handle

[Madleke na wona ma fanela ku tshama na ri kona. Mukonwana ^u fanela ku tima
torha loko a hetile ku dya, Vanwana va tsakela madleke ku tlula na vuswa.

Nhwanyana loko a tisa mati yo hlamba ni mpundzu, a fika a ~~Akhinsama~~ a veka,
Loko a lava ku aluriwa hi nyikonyana (nsenga) a nga suki; loko a nyikiwile
hi kona a kotaka ku suka a famba. Nkarhi lowu a nga ta tisa vuswa wa ha ta
va wona nawu. Masiku lawa ku nga ni swo tala swa xilungu hambi yo va neleta
kumbe xipereta kumbe swinwana. [Swi] leswi i swa vanhwanyana, hikokwalaho a
swi na milandzu hambi vukati byi nga tshuka byi hangalakile. Ni madyambu lo-
ko va lalerile vanhwanyana va muti va ta va ta xuxa ni mukonwana. Na yena mu-
tekiwa ^u le xikarhi ka vona. Manguva lawa mutekiwa wa tifunengeta; kambe ku
nga huma xa-nchumu xo swi alula (leswaku a susa nturhu lowu a nga tifunengeta
ha wona) kutani ^u ta wu susa. Nyiko leyi hi leyi wena nwini u nga va ka na
yona, a swi bohi ku humesa xilo xikulukumba. N^o swona swi ta va swi endlile
leswaku a nga ha nwi chavela kule, va swi kota ku vulavula.

[Mana wa nsati a nga chavisi, i mana wa munhu; kambe ku ni ku nwi humesa e
ndlwini, kumbe ku pfulelari vanti a humela e handle. Kwalaho ku humesiwa e po-
ndo (6I). Loko pondob yi humile manana wa swi kota ku pfluxela ni ku rungurisa

sa mukonwana. Mukonwana loko a hlomisiwile, ku ni loyi a fanelaka ku nwi
chava; hi yena nsati wa makwavo wa nsati wa yena. Loyi yena i mukonwana, swa
yila ku vungunyana na yena, ku bula na yena. I wa tihomu ta yena, ^u ta nwi
velekela nsati. ~~Nsati loyi ^u kota ku bula na yena. ^u kutani mukonwana loyi hi
yena manana. A swi nga endliski ku bula na yena ku ya ku yile. I mana wa nsati~~
^{wojaha}
Mukonwana loyi ^u wa vungunyiwa loko a ri na vanhwanyana. Va ta vula leswi va swi
va swi rhandzaka; Ma nga vona ntima wo nge xiringa (loko a ri wa ntima njopfu.

Kumbe: Ma nga vona ku swarha wo nge indlala. Yena nwini wa swi kota ku hla-
mula eka hikwaswo leswi. A nga ku: A ndzo va wansati ndzi nga ta saseka.

Loko ku ri karhi ku endliwa sweswo a va tshiki ku nwi kanya-kanya ni ku nwi
ba; hambi leswi vona va nga tala na yena wa karhi wa endla kwala ku tsanana.

Siku rinwana mukonwana^u lumisiwa madzedze kumbe tinsikiti. ^u weriwa henhla
hi vunyingi, a toviwa swinene ni ku makariwa hi mimpama. ^u ta tinyika matimba
a ba, a tova, hambi a karhele a a nga koti ku endla nchumu. A nge humi laha
ndlwini a ya tumbela e handle, e munyaneni; sweswo i ku tlula nawo. A swi ri-
hiwi tanihi xindvendxa (Sesotho) swo va ni tingana ku hluriwa hi vanhwanyana; ka-
si leswiya vanwana vanhwanyana a hi matimba va nga na wona. Va to dzwirha, a
ko a humesa xa-nchumu a khongela.

Ku vakacha (endza) loku ku vitaniwa ku ya pfuxela. Ngopfu ku ya pfuxela swi
endliwa hi nhwanyana eka va-jaha. Swi nga endleka leswaku loko loyi wa jaha a
nga ri kona laha kayaka, ku rhumiwa^u jwana e matshanweni ya yena. Yoloye a
nga va nhwanyana makwavo wa jaha, kumbe^u jwana loyi a humaka e ka va-jaha. Na
yena^u ta ya khomiwa hi ndlela leyi muteki a a ta khomiwa ha yona. Fole wa lo
nga loko a endzela e vukweni loyi wa jaha, hi ku tiva leswaku^u ta komberi-
wa. A swi na milandzu leswi. Ntsumi yana a yi tirhisiwi loko ri ri jaha ri ngo
ya vona nhwana. Ntsumi yi tirha ntsena etimhakeni laha ku nga ta laveka vu-
mbhoni mundzuku.

NDZIMA YA 6. Ku hlomisa.

Ku teka swi vula loko munhu a vuta ni ku lovola wansati; kasi ku hlomisa swi
vula loko nhwanyana a tekiwa eka rikwavo aya eka va-jaha (e vukatini).

Jaha hi yena nwini wa nsati loyi a hlomisaka; kambe a hi leswaku xikolokolo
a va yena loyi a yaka ku ya teka nhwanyana, (a) A nga ya a ya hlomisa loko a
a ri kona e kaya; (b) Ku nga rhumiwa^u jwana a ya hlomisa e matshanweni ya yena
(c) Na swona kumbe loko byi ri vukati lebyi wansati a tekaka ensati ku to ya
yena wansati kumbe a rhuma vahlomisi.

Nkarhi wo hlomisa loko wu fikile vatswari va nhwanyana va hlengeleta nhundzu
hikwayo leyi va lavaka ku hlomisa nwana wa vona ha yona, leyi va nwi nyika-
ka leswaku a ya sungula ndyangu ha yona (sangu, tshuri, musu, xirhundzu, rihle-
lo, ntewana ni swinwana swibye). Swilo leswi swi ta kombiwa la'va nga ta nwi
heleketa; leswaku va ta fika va swi vika hilaha swi yimeka ha kona loko va

fika ekaya. Ntsumi ni vapfumi va yona hi vona la'va nga ta pfunana ku fiki-
 sa mahlome lawa. Ku tala ku hlawuriwa vavasati ku endla ntirho lowu; kambe
 + na vona vavanuna va wu tirha. Nhwanyana a a nga kamberiwi. A swi yila ngopfu
 leswaku nhwanyana a kuma khwiri ni ku veleka xihlangi a ha ri kaya. Na swona
 loko va ri la'vo huha (vanhwanyana la'va fambaka ni majaha) a va ri ni mbhu-
 lo wa leswaku va nga kumi swihlangi va nga si ya evukatini. (a) E ka tinxaka
 tinwana ta ^t Va^t soga vakhegula va swi kota ku siveka vanhwanyana va vona
 leswaku hambu va nga famba ni majaha va nga tshuki va kuma makhwiri. Kutaku
 loko va hloma va va sivukulula, leswaku loko va hlangana ni vanuna va vona
 va kota ku teka nyimba. Vanhu la'vo tano siku nhwanyana a hlomaka va byelana
 swigangu swa vona lava a va hanya swinwe. (b) E ka vanwana swa yila e ka jaha
 kumbe nhwanyana ku tiva wanuna a nga si hloma; kumbe jaha ku tiva wansati a
 nga si hlomisa. Hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ka tinxaka ta hifa vanhu
 manguvalawa nhwanyana wa kamberiwa. Kambe a hi ^t Xi^t soga.

Ku phahla hi yona mhaka le'yikulu ngopfu. Loko ngana a fanela ku humu hi
 nyangwa ^w fanele ku yisiwa e gandzelweni a ya vikiwa e ka SWIKWEMBU. Swi ~~h~~
 sumeriwa leswaku nwana wa famba, ^w ya vukatini; na yona mhamba ya kona yi ta
 hlahluveriwa yi laviwa. Loko a ri nhwanyana loyi a nga ni xivavi le'xi tiviva
 waka va fanele ku byeriwa va le vukatini; na swona loko ku ri ni n'anga le'
 yi nwi khoma-khomaka va kombiwa yona. Timhaka hikwato ti le rivaleni a ku ~~h~~
 tumbetiwi nchumu.

Vanwanyana vanhu va swi fundzile ngopfu leswaku leswi a humaka e mutini, a
 yaka eka ^{mi} vanwanyana mindyangu ^w fanele ku tiyisiwa hi mirhi; kasi vanwana a
 va swi fundzanga, a va swi endlil. Manguvalawa swi andzile ngopfu, nhwanyana
^w fanela ku tiyisiwa hi mirhi; swi tano ni ka yona lo'wa jaha va tiyisiwa
 leswaku a nga khumbiwi hi la'vo karhata.

La'va nwi heleketaka nhlayo ya vona yi pimiwa hi ku tala ka mahlomo. Loko
 mahlomo ma nga talanga na vona vafeleketi a va tali; kasi loko mahlomo ma ~~h~~
 tele na vona vafeleketi va ta tala. Ta nkarhi wo suka ha wona laha kaya na
 swona swi pimiwa hi mimpfhuka ya kona. A Vahlomisi va tiviva leswaku namu-
 ntlha va ta fika, kutani fanelo le'yinene hi loko va fika e kaya hi ndzhenge
 va kuma va languteriwile, yi ri mi^h kulungwana hikwako, swi twala leswaku ku
 ni ku hlomisa. Ku suka kwale, ku to pimiwa ntsena mimpfhuka yo famba ni ku

wisa. Loko ri xile siku leri va fanelaka ku famba ha rona loko a hloma loyi wanhwanyana, ^u tekwa hi vakhegula va ya nwi laya. Vakhegula lava hi la'va nga va ka vona, la'va nga ta ka va nga nwi lahli; va nga ta nwi laya eka hi kwaswo swa ku hanya ka le ndlwini, ka yena ni nuna; swa ku hanya ka ndyangu, Ngopfu va nwi laya mahlayisela ya nuna endlwini. Loko a vona nwheti ni ma-siku lawa a fanelaka ku ka a nga ti esangweni loko ma nga si hela; Ni loko a tshuka a lo khuma, swi tlula nkarhi, swi ta vuya hi matimba swa karhata e ka wanuna; kumbe wa tshuka a hikile nwheti yinwe swi ya tlhekeka, na kona swi ya vuya hi matimba swa dlaya nuna. Hi kona ku hlayisa ka nuna loku a ku layiwaka, na swona ^u layiwa hi va ka yena.

Swi vuriwile leswaku ku kombela ku hlomisa ku kambtrhi (a) Loko vakonwana va wu chela kanwe ntsengo, va nghanisa ni rito ro kombela mati (ku kombela nsati). Kwalaho fanelo ku va nyika hikuva va hetile ku lovola. Vakonwana va nge swi koti ku hlayisa XUMA ni NWANA wa vona. Nkarhi wunwana loko va rhe-ndzeleka ngopfu nhwanyana wo pfhuka (tlhaka) a va nyumisa. (b) Vanwana va humesa XUMA (cuma) va siyeta, kutaku loko va rhandza ku hlomisa va ya kombe-la mati hi le'xi nga sala. Loko nhwanyana a nyiketiwile, ko rhumeriwa rito ntsena loko vanhu va lava ku hlomisa. Xichavo xi nga endliwa ku nga ku ya hi xa-nchumu; kambe a swi bohi.

Swi vuriwile leswaku manguvulawa nhwanyana wa ~~kamberiwa~~ ^u kamberiwa va ri kona va ka vona ni va le VUKATINI. Loko swi sasekile ku twakala NKULUNGWANE loko swi nga sasekanga ku hava nkulungwane, kwalaho i tingana. Tingana leti ti tala ku endliwa hi jaha ri onhaka nhwana wa rona. Ku hava miriho, swi ngo vulavuleriwa endlwini.

Loko vahlomisi va sukile vo famba va ko va ya fika laha va yaka kona. Ku ha-va ku famba va khwekela hi tindlala ku ko va ya fika laha va yaka kona. Ma-nguva lawa ku ni tinyiko kwalomu ndleleni; kambe leswi swa wanhwanyana ni majaha. Loko va fika e mahandzeni vo yima, va lava xa^unchumu; loko va fika e nambyeni va lava ku perisiwa hi xa^unchumu; ku tala ka mahandza ni mikova ni milambu hi yona minchumu yi kotaka ku va susa ni ku va yisa emahlweni. Ku nghena hi nyangwa ya muti i xa^unchumu; na kona ku enghena endlwini, kumbe ku tshamisa e hansu, kumbe ku dya swakudya swi fanele hi ku humeriwa hi xilo. Vunyingi bya ha khomile ^X ^t xi^u songa xa khale, swilo leswi a va swi endli.

Loko va fikile kwale vukatini va kuma ku lungisiwile ku fanela hilaha ku twananiweke ha koma. Loko a ri loyi a heteke khale ku lovola ni ku humesa hikwayo mihivana ku nga lo va ku ya hlomisa ntsena; kumbe loyi a nga riki kona laha kaya a nga xilungwini, a nga lo lerisa leswaku a hlomiseriwa, loko vahlomisi va fikile, va to rhurheriwa. kutani ntsuni ni vapfuni va yena va ta sungula timhaka hilaha va nga rhumiwa ha kona. Va ta vula ni rhumiwile ku mi tisela nsati wa nwina hi loyi. Ndzhaku ku ta humesiwa mahlo mo ya komba. Masangu ni tinhlelo, ni swibye swinwana leswi a nga ta va a ri na swona swi ta kombiwa. Loko a ri ni mali na yona yi ta humesiwa yi vuriwa. Va hetile ta r'endzo ra vona. Va nga tlhaveriwa mbuti va tifambela. Ku ta sala nwini wa vukati ni nxangwana ya yena. Nxangwana yona yi ta sala yi ri karhi yi nwi tiyisa masikwanyana. Swi nga endla viki kumbe khume ra masiku a ri na yena; ndzhaku ta suka a famba na yena, a siya hlomisa evukatini. Nxangwana yona loko yi hetile ntirho lowu wa yona yi nyikiwa nyiko ya vungwana. Siku leri kuma khume ra maxeleni (10/-) kasi loko va ha famba swinwe ta va a kumile duku (nturhu). Handle ka nxangwana siyiwa ni makwavo lo'ntsongo (nhwanyana) leswaku a sala a nwi tiyisa. Loyi yena ta tshamisa ku fikela loko va swi vona leswaku swi ringene a nga tlhela.

ku korhoka. Va etlela siku va fikaka. Va pfuka ni mpumdu byi va vuwala-wala va ya etihunyini. Va ta vuya va ti rhwele, va fika va aka xivondzo, kutani NTSUNI ya tihomu ya hala ka va-JAHA (muteki) yi ta khandziya ehenhla ka xivondzo lexi yi ba nkulungwana. Tihunyi leti nwana wa vona ta sala a tshivela; leswaku swi ta nwi olovisela mntirho.

Loko hlomisa ri fikile ri etlela ni nuna wa rona. I nsati wa yena, va etlela swinwe. Loko a vona nhweti wo byela nuna leswaku languta e henhla (ku vona nhweti) leswaku nuna a swi tiva. Va ta hlaya masiku ya ntihanu na rinwe kutani hi siku ra ntihanu na mambirhi ta sindza yindlo, a hlantswa ni tinguvu ta yena. E xikarhi ka masiku lawa ku ni ku yila. A nga khomi mikumba ya nuna; a nga tlula-tluli nuna kumbe swilo swa nuna, hambi yi ri nhonga ya nuna. Nuna wo tiandlalela sangu ra yena, a tiendlela hikwaswo. Hi siku ra ntihanu na marharhu ta vuyela esangweni, a hlangana ni nuna kambe; swona a swi na nawu.

Le'swi yilaka hi loko nuna a vuya hi le kverengeni. La'va khale a a fanele ku fika a etlela ni mukhalabye. Va heta masiku va ri swinwe. Mana wa jaha va

lungisa ni tata wa kona ku kuma leswaku xana # lulamile loyi wansati wa nwa-
na wa vona xana? Hikuva siku rinwana a nga va a hlangene ni vavamuna kunwa-
na kutani swi ta endla ekhombo e ka nwana wa vona. Kumbe xana a nga va a ku-
mile khuri kunwana, kutani ri humesiwa vona va nga swi tivi; leswi ri nga va
khombo eka nwana wa vona. Loko va swi kumisisile leswaku # lulamile mukhala-
bye # ta byela nwana leswaku a ya etlela e ndlwini ya yena; kwalaho na yena
ta swi tiva leswaku swi lulamile. Loko loyi wanuna a ri kwale xilungwini,
loko ri sikula, le' ndlwini ya yena ku fanele ku tshiveriwa ndzilo, leswaku

(2) ku khanya. [Hi leswaku lomu a nga kona a ta ka a nga hlangani ni makhombo.

Leswi swi endliwa siku rinwana ni rinwana ku fikela loko a vuya.
Munhu loyi loko a tekiwa # tele ku ta veleka vana; hi yona mhaka le'yikulu.
Loko nuna wa yena a nga tshamisa e xilungwini ku tlula malembe marharhu, va-
ndyangu va ta tshamisa e hansi va kanela hi mhaka leyi. Leswi a nga vuyiki a
nga lo tshamisa ntsena lomu a nga kona, loko hi langutela yena hi ta lova.
Kwalaho va fanela ku kuma munhu loyi a nga ta enghena e ndlwini, a velekisa
nwingi loyi wa vona. Ndyangu lowu wu lava vana. Wansati loyi a nga tekeriwa-
nga ku ta pfaleriwa e hokweni, a hi nguluve. Ku vuyeni ka nuna a swi nga vi
na mhaka hikuva swi tirhiwile hi la'vakulu, hikokwalaho ka ku hlwela ka yena
Tinyiko ta hlomisa. Hlomisa loko ri fika laha kaya evukatini ra aluriwa. Ku
ta sungula nuna wa kona a humesa pondo (fI) a alula nsati. Na vona # dingi va
humesa pondo kumbe khume ra maxeleni, kumbe mbuti. Nuna wa wa-tihomu-ta-yena
na yena # ta wa gi pondo kumbe mbuti hilaha a nga ta swi kota ha kona. Va-
nwana maxaka na vona va ta humesa hilaha va swi kotaka ha kona. A hi le'swi-
kulu ntsena leswi swi humesiwaka, na swona le'switsongo swa amukeleka. Va-
hahani vakokwana, va ta humesa xeleni kumbe mambirhi kumbe ku tlula. Swi hava
nawu lo'wu bohaka, swo fanela ku endliwa ku komba leswaku vanhu va yi tsake-
rile mhaka ya kona.

[Mutswari ku enghena e ndlwini ya nwana swa yila. A swi kona hi # tsonga.

Manguvalawa va kona vanwana la'va khomeke nawu wolowo; kambe a wu tivivi la-
ha wu humaka kona. Swi nga va swi endliwa hi swi-tsema-tsemana swa masiku la-
wa. N'wanguvu Mabozi, kute loko nwana wa yena lo'nkulu, Jabula, a teka nsati
wa yena Milarisi, a rhandza ku endla nawu lowu wa ku etlela ni nwingi. Nwingi
swi nwi tsandzile, a swi chava hikuva a swi endliwi. Vukati lebyi a nga byi

kandzanga; o lo tshama malembenyana, vukati byi onheka, a ya fela eka ti-
kwavo.

pp.13 (I) Loke a vena nwheti nhwanyana a hi mhaka hi ~~xi~~^X songa. Swi hlamuseriwile; Kasi hi xi-Sethe leke a vena nwheti ^u fanela ku tsutsune- e ka wunwana mutá le'wu nga kusuhi, a ya chavela kena nwheti. Kutaku leke swi herile va ta endla vuputsu va nwi vuyisa.) ^c A a ghavile nwheti. Byalwa hi xona xirhwala le'xi fundziweke ngopfu; leke munhu a nga rhwalanga bya- lwa leke a ya eka leyi a ~~nga~~ nwi tihela ntirho, a hi neni leyi a amukeleka- ka, l'a tsakeriwaka.

pp. 14 (2). Manguvalawa ku nga ni timboni ta xilungu (lantern) ku lume- kiwa rena; ri khanyisa yindlu ya yena leswaku makhembe na nga nwi veni, na fambela e kule na yena. Yindlu leyi yi khanyisiwa hi yena leyi wansa- ti leke a ri leyi a nga amukela ku layiwa; na swona wa tihlayisa leswaku a nga tshuki a famba ni vavanuna, hikuva swi tala ku endla makhembe.

(I) I nawu le'wu tiyeke etimbilwini ta vanhu leswaku leke ku nga va ni munyama laha mdlwini hi nkarhi lowu ka ha xuxiwaka mwini wa yindlu ^u ta humeleriwa hi khembe; kunene swi nga endleka.

≠ (2) Loke a nga sala a famba ni vavanuna, a nga tluletwa vuvabyi; na ka- mbe a nga tshuka a tekile khuri. Leswi swi chavisaka ku teka khuri ra le nheveni, nuna a nga ri kena, a nga xixa (a nga dya mirhi ye humesa khuri) masuku leke nuna a tshuka a vuyile a nga wela. Kanwe leke a hlangana ni nsati leyi a nga khemiwa hi vuvabyi, a fa kumene leke a nga kumanga mirhi ya swona. Nkarhi wunwana leke byi le ka byi nghena vuvabyi lebyi, hambi nkuverhi ya byona yi nge hela, ^u ta sala a hanya xi ri xihwatha (xigalana mbita ya vove hi xinyale xa tihari leri.) Kambe tihari leri a ri tali ku penisa munhu.

≠ (3) Mhaka yinwana hi leswaku leke a nga tihlayisanga ku ta va ni mhaka ya Matlulana (vavanuna vambⁱrhⁱ kumbe ku tlula va hanyile ni wansati wunwe). Loke va vabya vanhu lava a va kambani; leke ve kambana i khembe; muvabyi wa fa. Loke a le fa munhu wa xinuna a fanela ku lahliwa, leyi va nga hla- ngana e ka wansati a nga yi e ku nwi lahleni, ri nga va khembe eka yena. 2. Khathaza Ncini, wa ka Xin^gange kute leke nuna a yile e xilungwini, a sala a bomba ni majaha, a teka khuri, a xixa (humesa khuri); leke nuna a fika hi leke a wela. Nuna wa kena a a ri Lulama Mahayiahleli. Lulama a khe- miwa hi vuvabyi, byi teka nkarhi le' we leha, e makumu a lewa.

3. Matlulana. Muklavasi Mudawu Hemu a a tekiwile hi nuna wa yena Mawewe Hemu. Loke Mawewe a yile e xilungwini Muklavasi a sala a bomba a klangana ni vavanuna. Siku rinwana Mawewe a titsema veke hi xihleka, yi te yi ng nga si hela mbanga e ya e byalweni laha a ku nwiwa kona hi siku ra Sente. Loke va nwi xeweta, hi leke leyi va nga klangana laha ka nsati wa yena a nwi khumba hi veke. Xikanwe a tsemeka nhlana a wela hansi. Hi leke hi rhwala hi ku hi nwi heleketa e kaya ka yena; leswi a wu ri mpfuka, hi leke a hi fela ha ha ri e ndleleni, he ya fikisa entsumbu ekaya. fisa xisweswe Mawewe Hemu, hi mhaka ya Matlulana.

pp. (I) + Nthabeleni Makhlati le rhumela emali a ri exilungwini, kutani va le kaya va nwi lavela mhanyana yena Nxalati Phakula. Loke va leverile hambi leswi a va nga hetanga ntsenge va swi kotile ku va hlemisela. Loke Nxalati a fikile hi leke va nwi khandziyisa xitimela a ya ka nuna kwale Preteria, a ya vuya a ri ni khupi, kutani a ta kuma nwana wa yena wa mativula kwala kaya.

++Hunisi Telakufa le ya twanana ni mhanyana Makhawukana Nhleke kwaleme va nga kumana kona. Hunisi loke a vuyile laha kaya, tekile timhaka a ti byela vatswari; na yena Makhawukana endlile sweswe ku ya byela vatswari leswaku twanane ni jaha. Na vena va nkhenkhe, va byela nwana wa vena leswaku jaha rere a ri te hi ta ta ri vena; hi leke ku sukiwa ni ntsenge wa 55 wa tiponde ku ya leveriswa. Timhaka ti lulamile, i mukenwana.

pp II + E xikarhi ka nhundzu leyi va lengisaka nwana wa vena, vanwana va nwa nyika ni mali. Mali leyi yi ta kombiwa leke ku ri karhi ku kombi- nhundzu hikwaye leyi va nga nwi hlemisa ha yena. Mali iy nga va I IO O Kumbe 2 hi ku swi kota ka vanku.

Swi tala ku endleka leswaku va hlemisela leyi wa-jaha a nga si aka yindlu; kwalake leke a fika ta fikela e ndlwini ya mhani wa nuna wa yeng. Mhani wa nuna te huma a ya etlela kunwana vena va sala ni yindlu ku fikela leke a ta kota ku aka ya yena. Vanwana va swi kota ku tilungisa swinone, va aka yindlu yi hela a nga si hlemisa leswaku leke va hlemisa a te fikela endlwini ya yena. Kambe leswi a swi tali ku endleka hi xi-Tsonga; Manguvalawa la've tala, ngopfu la'va yeke emahlweni hi tlhele ra rihanye leirintswa na masiku lawa (civilised) va aka va ngaysi hlemisa,

Ku heleketa timfuku. Loko ku yiwa eku lovoleni ku yiwa ni timfuku timbirhi ta fole. I nyiko le'yi fambaka ni CUMA. Timfuku leti ta sala loko valovori va vuya ekaya, ti ta vuyisiwa hi nawu wa tona. Leswi ku nga huma mbuti ya risiva ra majaha loko valovori va heleketa CUMA, si-ku timfuku ti tlherisiwaka ku ta huma mbuti ya risiva ra vanhwanyana.

Ku heleketiwa ka timfuku a ku vikiwi e ka vakonwana, vayeni va kona vo tshuka va lo humelelo (vayeni va tswela hi ndlela). Timfuku ti tisiwa hi vanhwanyana va heleketiwa hi vatswatsi hambi va ri mune. Hi vona va nga ta fika va va vika. Vanhwanyana lava a va tanga e ku tlangeni, va tile ku ta korhoka (tirha mintirho).

Timfuku ti heleketiwa hi byalwa (hi wona mafundza la'makulu). Ku engi-wa byalwa hilaha matimba ya vatekeriwa ya swi kotaka ha kona. Loko byi ri byi tsanana varhwali na vona va ta va vatsanana, kwalaho va nga tlhaveriwa mbuti; kasi loko byi tele, na vona varhwali va va vanyingi, kwalaho va ta kotiwa hi homu.

Manguvalawa swi ni ku hambananyana. Vanhu va hlangene-hlangene; ku ni la'va vuriwaka vadyondzi. Hikokwalaho vakonwana va vika loko va tilungisa ku tisa timfuku, leswaku va ta tiva loko vateki va nga lavi xirhwala xa byalwa.

Example: Loko magwaza Hunisi wa ka Maluleke a teka nwana wa hosi Shilubana Mohlaba, va ka Shilubaba va tile va ta vika leswaku va tisa timfuku. Hunisi tata wa Magwaza^u arile ku rhwaleriwa byalwa; va byi nwileⁱ vⁱni va byona, kutani va tlhela va tilunghisa ku kandza mapa lawa va nga rhwala wona.

Vavasati lava va sukile va layiwile leswaku vanhwanyana lava va nga endlil leswi va swi endlaka lomu va fambaka kona; va fanele ku languta le'swi endliwaka e mutini wa ka Hunisi. Hi leswaku a va siveriwa ku tsu-va (lanwa) mano yo kombela tinyiko, hikuva nawu lowu a hi^x ~~af~~ songa, kambe i nawu wa^x ~~af~~ otho.

Hambi swi ri tano va nga karhatanga Hunisi^u va rhurile xitshatsha xa vona hi 5/-, a humesa 5/- ya leswaku va tirha^u ~~af~~ tirho hikwayo hi fanelo, a humesa 5/- leswaku va susa maduku (minturhu) va voniwa, ngopfu yena nwini wa vukati. Loko ntsumi yi fikisile timhaka leti, ^u yile a ya

vuya ni rito le'ri nga te; Ha amukela hikuva (xi-ya-evukesini-a xi-vuyi).
 Hi layiwile swinene ngopfu leswaku vanhwanyana va nga endli nchumu xo
 karhata va fanele ku languta ntsena le'swi endliwaka e mutini wa Hunisi.
 Hambi swi ri tano xuma lexi hi nge xi tlherisi, hi ta ya xi fikisa swi-
 nwe ni marito ya kona.

Lava va vukosi leswi va nga vona vani va nawu a va swi koti ku endla le'
 swi endliwaka hi vanhu swi nga ri kona enaweni wa tiko. Hambi va ri karhi
 va swi tiva leswaku swa endliwa kwala tikwani ra vona, vona va kota ntse-
 na ku endla le'swi nga kona enaweni.

Lava a va rhambiwile leswaku hi vona va nga ta rhwala byalwa loko ku
 nga si tiviwa leswaku byalwa a byi amukeleki eka Hunisi, va lo tlhaveriwa
 mbuti va hangakaka; masuku ku tlhela ku thekeriwa (ku laviwa) la'vantswa
 la'va nga kandza ni ku rhwala mapa.

Mintirho ya vakorhoki. Vakorhoki loko va pfuka wa ha ri mixo (mpundzu wa
 hava) va kukula muti wu basa. Muti loko wu basile va ta kufumeta mati va
 nyika vini va muti va hlamba, va teka mavele va tlhokola, va kandza mapa.
 Va ya rhotela ni tihunyi to ta tshivela; va sweka swa^{ku}ndya. A va siyi
 nchumu le'xi nga ntirho wa laha kaya laha va teke kona. Va kukula ni ti-
 ndlu, hikwako ku tshama ku basile.

Vanhwanyana va nga kukula ti^{ndlu}, kambe a va pfumeleriwi ku ti sindza.
 Hikokwalaho ni le ka ti^{ndlu} ta xilungu le'ti nga tirhiwa hi CEMENT a
 va pfumeleriwi ku ti koropa (hlantswa)hi mati, kumbe ku ti tota hi murhi
 wa kona yi nga polixi(polish).Mati ya ku nwa hambu ya ku hlamba hambu ya
 ku sweka ma fanele ku tshama ma ri kona minkarhi hikwayo leswaku loko ma
 laveka ma kumeka ma ri kusuhi. Loko swi nga ri tano va ta soleka vanhwa-
 nyana lava, va ta vuriwa malolo, kutani swi nga ka swi nga tsakisi mute-
 kiwa ni varikwavo.

Swa endleka minkarhi minwana leswaku vanhwanyana va va ni nsele hi
 tlhelo ra matirhele ya vona, ku lava ku tisela mutekiwa ni varikwavo e
 xisandzu; hikokwalaho ku huma e mhakeni leyi,ku tala ku rhumiwa va ka
 ndyangu; loko va nga ringani va ka ndyangu va nga ha engetela hi vanwa-
 na, ^{hambu} kumbe a ngo va wunwe kumbe vambirhi;loko va ka ndyangu va tele
 ku ringana a swa ha endleki leswaku ku tekiwa munhu wa le handle.

XUMA loko xi huma xi ya eku lovoleni a xi fambi xi ri swaxo, xi ni mihivani leyi xi fambaka na yona. A swi endleki leswaku tihomu ti huma ti nga heleketiwi hi mihumumu hi milawu ya kona. Le'xi humaka hi mkarhi wolowo xi fanela ku landziwa hi fanelo ya xona; a swi pfumeleki leswaku xi ta vuya xi landza. (Loko ku huma tihomu ta masondzo ti fanele ku byisiwa hi nkhave, ti fanele ku va ni mukwana wo yevula loko yi fa; ti fanela ku va ni xihloka xo tsema tshanga hi xona.) Loko swilo leswi swi nga ri kona tihomu leti a ti humanga e mavokweni ya valovori, hikokwalaho i milandzu. Homu yi faka va ta byeriwa va ya yi teka, va ta tlhela va siva hi yinwana, kasi swa antswa ku humesa macheleni wolawo leswaku ntsengo wu nga onhaki.

Loko xuma xo rhangaxi ya xi fanela ku ya ni mihivani leyi, loko xa ha salele hi ku tala kutaku loko ku yisiwa xinwana kambe xi famba na yona mihivani leyi yi hetisaka. Swona aswi vulavuriwi swo boha mukonwana a nga ta chava ku lahlekeriwa hi xuma xo tala hikokwalaho ka swimalana (mali yitsanana.)

Ku ni tinyiko ta tinxaka timbirhi le'ti yaka e ka vakonwana loko ka ha lo vutiwa ntsena. Kasi rixaka le'ro hetelela, ri nga ra vurharhu hi loko nhwanyana a hloma.

(a) Nyiko ya tata wa nhwanyana loko nwana wa yena a vutiwa. Tipondo timbirhi (f2) kumbe tinyimpfu timbirhi. Lexi i xuma xo boha kwala, xi tekiwa hi rharha wa muni.

(b) Timfuku timbirhi ta fole le'ro siriwa. Timfuku ti famba ni CUMA. Hi leswaku loko ku yiwa e ku lovoleni. Yinwe mfuku i ya tatana; yi ni 5/- e ndzeni ka yona. Yinwe i ya manana, yona yi ni 10/- e ndzeni ka yona. Fole leri ri ta dzahiwa hi vakhalabye ni vakhegula.

(c) Jazi (baji le'yikulw); yi huma ni ndzovolo, kumbe e ndzhaku ka ndzovolo loko yi pfumalekile sikunene; kambe ya vuriwa, xikweletl xi sala na yena muteki. Jazi leri i ra Tatana.

(d) Xuka (nkumba) na rona ri fambelana ni jazi. Ri huma siku ku humaka xuma; rona i ra Manana. E ka la'va dyondzeke namuntlha ku huma nguvu ya manana.

(e) Lavelani haleno. Laha ku huma pondo (fI) Loko nhwanyana a vutiwile, swi tshuka swi nwi karhatile swa le kaya a lava ku tiyela e vukatini, ku-

tani a pfhuka(tlhaka), loko a fika vusiku lebyi, ri to na xa ko tlhaviwa ntsumi, leswaku yi heleketa pondo ni ku ya vula sweswo leswaku: lavelani haleno. ^{I xuma xa} Ku teka rharha wa muni, loko ku ri hava tatana ku ta teka loyi a nga yena muhlayisi wa muti lowu.

Nhwanyana loyi a vutiweke a nga tlhakisiwa hi jaha ra yena, a pfumela; kasi loko a ri nhwanyana wa xiviri wa ala, a swi kota. Nhwanyana wa swi kota ku pfhukela jaha kumbe wanuna loyi a ~~tekeke~~ /tekeke/.

Chaya Mbhadzeni ^u pfhukeriwile ~~hi~~ ^{hi} Xxalati Mbhungana, Nxalati a a ri nhwanyana kasi Chaya a a ri wanuna loyi a nga ni ndyangu; ^u nwi pfhukela a nga nwi vutanga. Hambi vanhu va swi kanetile leswi a ku rhandzene vona vambirhi va ringetile ku tshamisa swinwe, kambe a swi endlekanga, va lo nyikana vana kwalomu khotleni, ku nga ri ndlwini.

(f) Ku kombela mati. Mati ma komperiwa loko va hetile ku lovola; kumbe loko va vona leswaku xuma xa va tsandza ku hatla va xi hlanganisa. Loko va hetile ku lovola a va humesi nchumu; kasi loko va nga si heta va ta ya hi pondo kumbe timbirhi, ni ku ya tiva vupfumari bya vona ni leswaku va ta lava xuma va ri na yena loyi wanhwanyana. Loko va twanana xuma lexi xi ta nghena kona e ntsengweni, i xa tatana; nkarhi wunwana a va twanani, va nga ku; u lava ku ta hi karhata, wo tirha, hi ta ku hlomisela.

(g) Ku humesa manana e ndlwini. Lowu i nawunyana wa manguvalawa, a hi leswi a swi tiva hi ~~tsonga~~ ^{tsonga} xa khale. Kwala, ku huma pondo. Swi nga endliwa loko ku loveriwa; kambe hambiswo pfumaleka kwalaho swi ta fanela ku huma endzhaku. I xuma xa Manana.

(h) Ku komba nhwanyana e kaya. Loko a hlomile, a ya evukatini, a nga swi koti ku endzela e ka rikwavo a nga si ya kombiwa. ^u kombiwa ekaya hi 10/- kambe hambiswo yi ri pondo e ka la'va swi kotaka. Loko a nga si ya kombiwa a nge swi koti ku ya va vona hambiswo ko va kusuhi. I xuma xa Manana.

Tinyiko ta nhwanyana. Loko ^u jaha ri tlotla nhwanyana, va twanana, va tiyisa rirhandzu hi masagwata. Vusenga bya tirha ku tiyisa rirhandzu; hi leswaku loko nhwanyana a ta ya vika le kaya leswaku yena ^u ni jaha, a ta komba xikombiso. I xuma xa yena loyi wanhwanyana.

Loko nhwanyana a khomba a vutiwile, le'swi nga ta laveka ku hakelela e ntirho lowu swi ta huma e ka jaha. Tata wa nhwanyana ^u ta swi amukela a

swi hundzisela laha swi fanelaka ku ya kona. Va ka jaha va ta va ta ta vikeriwa loko swi lava ku endliwa, kumbe loko a na swi ri karhi swi endliwa; leswaku loko swi hela a ta va a swi lulamisile le' swi lavekaka.

(1) Tinyiko le'ti fambaka ni tihomu. Nkhavi wo byisa tihomu i cheleni(I/-). Loko ku lovorwa hi tihomu ta masondzo, cheleni loyi fa-nela ku huma loko ti khayimiwa(byisiwa). I xuma xa tata wa muni.

(2) Xihloka. Na xona xihloka xi huma siku rherhe leswaku va ta ya kota ku tsema tshanga; Xihloka i ntlhanu wa macheleni 5/-. I xuma xa rharha wa Muni.

(3) Mukwana wo yevula loko yi tshuka yi file. I cheleni. Na wona wu huma siku rherho. I xuma xa rharha wa Muni.

Loko vakonwana va nga lavi ku humesa xeleni wa nkhavi va ta fanela ku tisa tihomu laha kaya va ta lovolela kona. Le'ti lavaka nkhavi hi le'to vula kunene, kumbe ku komba kunene, ti tama ta ha ^e sale e tshangeni ra tona. Mukwana wu huma xikanwe loko tihomu ti nyiketwa, ku kombisa leswaku tihomu ta nwina hi teto, loko ti tshuka ti engheneriwile hi swo karhata, mi to yevula mi rilela kona, ti humele e mavokweni ya valovori.

Loko vo ala ku humesa mukwana, homu ya tona loko yi nga tshuka yi file, va to vikeriwa va ta ta teka nyama, va dya. Swi komba leswaku ta ha ri emavokweni ya vona, a va ti nyiketanga. *Le'yi feke va ta yi siva hi yinwana.* Valovoleriwa loko va ri hava murisi, va nga tshika tihomu leti kwale ka vakonwana. Swa fana ni loko ti lo fuyisiwa. Loko ti fa va to ya va tivisa, kutani vona va ta ta va ta teka nyama va ya dya, kasi loko va nga humesanga mukwana va to tidyela vona veni, kutani va ta swi tiva ku siva hi yinwana.

Nhwanyana loko a vutiwile, va ka vona va te: Hi yoloye nsati wa nwina, hi mi nyikile, jaha ri fanele ku nwi ambexa. *Kwalaho tinyiko ta kona a ti nga ha heli. Tif ta va tinyiko ta tinxaka-nxaka.*

Loko mana wa nhwanyana a suvile, a nga ha ri kona, tinyiko leti ti ta fanela ku tekiwa hi nsati loyi vana lava va saleke va undliwa hi yena; Hi leswaku loyi a saleke ematshanweni ya mana wa vona.

ends 2858